Article history:
Received 30 December 2024
Revised 28 February 2025
Accepted 15 March 2025
Published 21 March 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 57, pp 34-49

ISSN: 2251-9726

The Rise and Decline of Iran's Political and Military Relations with the Khanates of Transoxiana from the Early Qajar Period to the Naseri Era

Abdolah. Motevly[1], Mohammad. Hasanbeigi[2*]

[1] Professor, Department of History, University of Arak, Arak, Iran
[2] Associate Professor, Department of History, University of Arak, Arak, Iran

*** Corresponding author email address**: m-hassanbeigi@araku.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Motevly, A., & Hasanbeigi, M. (2025). The Rise and Decline of Iran's Political and Military Relations with the Khanates of Transoxiana from the Early Qajar Period to the Naseri Era. *Quarterly Research Journal of Islamic History*, *15*(57), 34-49.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

A B S T R A C T

The region of Transoxiana, which had historically constituted part of Iran's geographical and cultural sphere, became—following the Safavid period and the establishment of Uzbek rule and local khanates—a focal point of political and military confrontation with Iran. During the Qajar era, Iran's relations with the Khanates of Bukhara and Khwarazm increasingly manifested in the form of border conflicts, military incursions, plundering, and the captivity of Shiʿa populations. The central question of this study concerns the primary foundations upon which relations between Iran and the Transoxianan khanates were based during this period. Examination of historical sources indicates that the Qajar approach largely relied on episodic and deterrent measures—such as limited military campaigns and the dispatch of diplomatic envoys—without the support of a coherent military strategy or an integrated diplomatic framework. In contrast, the regional khanates, drawing upon sectarian divisions and economic interests, pursued a hostile policy that resulted in repeated raids into Khorasan and the devastation of cities such as Merv. The outcomes of these confrontations demonstrate that the structural weakness of the Qajar state and its inability to effectively employ political and military instruments, combined with Russian and British interventions, ultimately led to the complete separation of these territories from Iran and their forced incorporation into the Russian Empire.

Keywords: *Bukhara; Transoxianan Khanates; Khwarazm; Qajar Dynasty; Political–Military Relations.*

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

EXTENDED ABSTRACT

The political and military relations between Iran and the khanates of Transoxiana during the Qajar period must be understood within a longue durée framework of shifting sovereignty, contested borders, and ideological antagonism that emerged after the dissolution of Timurid authority and the consolidation of Uzbek rule in Central Asia. As documented in early Bukharan chronicles, particularly the lithograph edition of *Tārīkh-e Bokhārā, Khīva va Khūqand* (Bokhārī, 1703), the Manghit rulers conceptualized their authority as both territorially expansionist and religiously justified, framing military incursions into Khorasan as legitimate campaigns against "heretical" Shiʿa populations. This ideological posture found reinforcement in local historiography, including Makhdūm Dānesh's account of Manghit legitimacy (Makhdūm Dānesh, 1960), and in later narrative compilations such as *Tārīkh-e Amīrān-e Manghit-e Bokhārā* (Mosharraf Bokhārāyī, n.d.), which retrospectively sacralized anti-Iranian campaigns. The memory of Safavid–Uzbek rivalry, analyzed by Ebrāhīmī (2019a, 2019b), remained embedded in frontier politics and shaped the discursive construction of Shiʿa–Sunni antagonism. By the early Qajar period, Transoxiana had ceased to function as a culturally integrated Iranian space and instead emerged as a frontier of sovereign polities operating under divergent political logics. This transformation is crucial to understanding why, in the nineteenth century, Iranian–Transoxianan relations unfolded not as intra-civilizational adjustments but as strategic confrontations between rival states.

The reign of Āqā Moḥammad Khān Qajar marked the first systematic attempt to reassert eastern authority after decades of fragmentation. According to *Tārīkh-e Zū'l-Qarnayn* (Khāvarī Shīrāzī, 2001) and *Rowżat al-Ṣafā-ye Nāṣerī* (Hedāyat, 2001), the Qajar ruler considered the Oxus (Jayḥūn) the legitimate boundary between Iran and Bukhara and invoked Safavid precedent to justify claims over Balkh, Marv, Sīstān, and Qandahār. His correspondence with Amīr Morād, preserved in Qajar narrative compilations, reveals both diplomatic civility and latent coercion. Malcolm (1983) reports that Central Asian sources portrayed the encounter as a demonstration of Bukharan resolve, while Iranian chroniclers such as Eʿtemād al-Salṭaneh (1988) interpreted the episode as a restrained but principled assertion of sovereignty. The fall of Marv and the deportation of thousands of Shiʿa inhabitants, described in Kermīngī's manuscript chronicle (Kermīngī, n.d.), exposed the limits of Iranian logistical capacity in the east. Although no full-scale confrontation materialized, the episode illustrates a pattern that would persist: declaratory claims to historical rights combined with operational caution in the face of multi-front geopolitical pressures, particularly the emerging Russian challenge in the Caucasus.

Under Fatḥ-ʿAlī Shāh, eastern policy became markedly reactive. Continuous warfare with Russia and the Ottoman Empire diverted military and fiscal resources, leaving Khorasan exposed to raids by Bukhara, Khiva, and Turkmen confederations. Lesān al-Molk Sepahr's *Nāsekh al-Tavārīkh* (1998) and Eʿtemād al-Salṭaneh's chronicle (1988) detail repeated incursions culminating in enslavement, looting, and the destruction of settlements. Vambéry's travel narratives (1995, 2001) confirm that slave markets in Bukhara and Khiva constituted a significant economic incentive sustaining frontier violence. The persistence of religious legitimation—through fatwas sanctioning enslavement of "Rāfeżī" populations—was noted by Hedāyat (1977), who recorded juridical debates during diplomatic missions. Raḥmatī (2012) further demonstrates that Khivan rulers alternated between gestures of submission and opportunistic aggression, exploiting Iranian administrative fragmentation. Despite occasional counteroffensives, such

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

as ʿAbbās Mīrzā's campaign in Sarakhs recorded in *Nāsekh al-Tavārīkh* (Lesān al-Molk Sepahr, 1998), these actions lacked continuity and institutional consolidation. Ṭāherī (1969) and Sārāyī (1999) situate these events within broader Turkmen socio-political structures, emphasizing the fluid alliances that undermined stable frontier governance.

The reign of Moḥammad Shāh witnessed a relative increase in diplomatic contact without corresponding structural change. The *Safar-nāmeh-ye Bokhārā* (1994) and Wolff's manuscript account (Wolff, n.d.) document reciprocal embassies and negotiations centered primarily on the liberation of Iranian captives. While Amīr Naṣrullāh articulated rhetorical solidarity with Iran, he resisted substantive reform, attributing slave commerce to inherited custom and juristic precedent (Hedāyat, 1977). Mokhber al-Salṭaneh Hedāyat (1983) later reflected on the limited leverage available to Tehran, noting that diplomatic exchanges lacked coercive backing. Although Lesān al-Molk Sepahr (1998) records a temporary decline in Bukharan raids, Khivan and Turkmen attacks continued. Qarāgozlū's collected works (2003) and Ẓafar-nāmeh-ye Khosravī (1998) indicate that local Iranian commanders attempted piecemeal stabilization but remained constrained by fiscal shortages and inconsistent central oversight. Thus, Moḥammad Shāh's era represents a transitional phase in which Iran shifted rhetorically toward negotiation yet failed to institutionalize a durable eastern strategy.

The Naserian period coincided with the decisive transformation of Central Asian geopolitics under Russian expansion. Official Qajar publications such as *Rūznāmeh-ye Vaqāyeʿ-e Ettefāqīyeh* (1862, 1863, 1864) continued to assert historical claims over Khwarazm, yet archival documents from the Ministry of Foreign Affairs (Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Iran, Carton No. 2, File No. 8) reveal increasing diplomatic caution. Hedāyat's *Sefārat-nāmeh-ye Khwārazm* (1977) offers a detailed narrative of negotiations in which theological disputation over the legality of enslaving Iranian Shiʿa exposed the enduring ideological divide. Khorramūjī (1985) and Mokhber al-Salṭaneh Hedāyat (1983) describe the military setbacks in Sarakhs and Marv, attributing failure to inadequate discipline and divided command. Mīrpanjeh's captivity memoir (1991) provides a rare first-person account of the human cost of these frontier conflicts. Ultimately, as Sārāyī (1999) notes, Russian encroachment and the subordination of Bukhara and Khiva rendered Iranian diplomacy increasingly irrelevant. The execution of Moḥammad Amīn Khān and the ensuing instability in Khiva, reported in *Vaqāyeʿ-e Ettefāqīyeh* (1864), momentarily opened opportunities for Iranian influence, but the absence of coordinated policy prevented strategic recovery.

In conclusion, the trajectory of Iran's political and military relations with the khanates of Transoxiana during the Qajar era reflects a cumulative process of structural weakening rather than episodic defeat. While the khanates operated through a combination of religious legitimation, economic incentives derived from slave trading, and opportunistic frontier warfare, the Qajar state responded with fragmented campaigns and intermittent diplomacy that lacked institutional coherence. Chroniclers and diplomats repeatedly articulated historical claims and appeals to Islamic solidarity, yet these discourses could not compensate for fiscal constraints, decentralized military authority, and the diversion of strategic attention to western theaters. The eventual detachment of Transoxiana from the Iranian sphere was therefore not a sudden rupture but the outcome of prolonged asymmetry between declaratory sovereignty and practical capacity, compounded by the decisive intervention of imperial Russia in Central Asia.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۱۰ دی ۱۴۰۳
اصلاح شده در تاریخ ۱۰ اسفند ۱۴۰۳
پذیرفته شده در تاریخ ۲۵ اسفند ۱۴۰۳
منتشر شده در تاریخ ۱ فروردین ۱۴۰۴

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۵۷، صفحه ۴۹-۳۴

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

فراز و فرود مناسبات سیاسی و نظامی ایران با خانات ماوراءالنهر از ابتدای قاجار تا دوره ناصری

عبدالله متولی[۱]، محمد حسن بیگی[۲*]

۱. استاد گروه تاریخ، دانشگاه اراک، اراک، ایران
۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه اراک، اراک، ایران

***ایمیل نویسنده مسئول:** m-hassanbeigi@araku.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

متولی، عبدالله.، و حسن‌بیگی، محمد. (۱۴۰۴). فراز و فرود مناسبات سیاسی و نظامی ایران با خانات ماوراءالنهر از ابتدای قاجار تا دوره ناصری. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، *۱۵* (۵۷)، ۴۹-۳۴.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

چکیده

منطقه ماوراءالنهر که در گذشته بخشی از حوزه جغرافیایی و فرهنگی ایران به‌شمار می‌رفت، از دوره صفویه به بعد به‌واسطه استقرار ازبکان و خانات محلی، به کانونی از منازعات سیاسی و نظامی با ایران تبدیل شد. در عصر قاجار، روابط ایران با خانات بخارا و خوارزم بیش از پیش در قالب درگیری‌های مرزی، یورش‌های نظامی، غارت و اسارت شیعیان جلوه‌گر شد. پرسش اصلی این پژوهش آن است که مناسبات ایران و خانات ماوراءالنهر درآن عصر بیشتر بر پایه چه شیوه‌هایی استوار بود؟ بررسی منابع تاریخی نشان می‌دهد که رویکرد قاجارها عمدتاً بر اقدامات مقطعی و بازدارنده ـ اعم از لشکرکشی‌های محدود و اعزام سفرا ـ متمرکز بود و از پشتوانه نظامی و دیپلماسی منسجم برخوردار نبود. در مقابل، خانات منطقه با تکیه‌بر اختلافات مذهبی و منافع اقتصادی، سیاستی خصمانه در پیش گرفتند که به یورش‌های مکرر به خراسان و ویرانی شهرهایی چون مرو انجامید. نتیجه این رویارویی‌ها نشان می‌دهد که ضعف ساختاری دولت قاجار و ناتوانی در بهره‌گیری مؤثر از ابزارهای سیاسی و نظامی، همراه با مداخلات روس و انگلیس، سرانجام به جدایی کامل این مناطق از ایران و الحاق اجباری آنها به قلمرو روسیه انجامید.

کلیدواژه‌ها: بخارا، خانات ماوراءالنهر، خوارزم، قاجاریه، مناسبات سیاسی ـ نظامی.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

درآمد

منطقه ماوراءالنهر در دوره‌های مختلف تاریخی، به‌سبب پیوندهای عمیق فرهنگی، تمدنی و اقتصادی، همواره در تعامل نزدیک با جهان ایرانی قرار داشته است. این منطقه، که در سده‌های نخستین اسلامی در چارچوب حوزه تمدنی ایران نقش مهمی ایفا می‌کرد، به‌تدریج و با تحولات سیاسی ناشی از ورود و استقرار اقوام ترک و مغول، شاهد دگرگونی‌های بنیادین در ساختار قدرت و حاکمیت سیاسی شد. این تحولات، ضمن تغییر بافت جمعیتی و سیاسی منطقه، مناسبات ایران با ماوراءالنهر را نیز وارد مرحله‌ای تازه کرد.

با فروپاشی نظم تیموری و تثبیت قدرت ازبکان در ماوراءالنهر، به‌ویژه از دوره صفویه به بعد، گسست سیاسی روشنی میان ایران و این سرزمین پدید آمد. از این مقطع، ماوراءالنهر تحت حاکمیت خان‌هایی قرار گرفت که به‌عنوان واحدهای سیاسی مستقل، منافع، کنش و الگوهای رقابت خاص خود را دنبال می‌کردند. در نتیجه، مناسبات ایران با این خانات را نمی‌توان بر پایه تداوم حاکمیت سیاسی، بلکه باید در چارچوب تعامل و تقابل میان قدرت‌های سیاسی مستقل و گاه رقیب تحلیل کرد.

در دوره صفویه و پس از آن، به‌ویژه در عصر قاجار، این مناسبات بیش از پیش تحت تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی، اختلافات مذهبی و منازعات مرزی قرار گرفت. استقرار ازبکان در ماوراءالنهر، همراه با ادعاهای سیاسی برخاسته از میراث چنگیزی و تیموری، موجب تمرکز تنش‌ها در نواحی مرزی، به‌ویژه خراسان، شد؛ منطقه‌ای که به‌دلیل موقعیت راهبردی و پیوندهای انسانی و اقتصادی، به کانون یورش‌ها، غارت‌ها و اسارت ساکنان تبدیل شد. از این‌رو، خراسان نه نشانه‌ای از تداوم حاکمیت ایران بر ماوراءالنهر، بلکه صحنه اصلی تماس، رقابت و منازعه میان دو سوی مرز بود.

در چنین بستری، شکل‌گیری و استمرار بحران‌های سیاسی و نظامی در روابط ایران با خانات بخارا و خوارزم، یکی از مهم‌ترین چالش‌های ایران در دوره قاجار به‌شمار می‌رفت. ضعف ساختاری حکومت مرکزی، ناتوانی در استقرار نظام پایدار امنیتی در مرزهای شرقی و فقدان دیپلماسی منسجم، در کنار کنش تهاجمی خانات منطقه، مناسبات دو طرف را به سوی بی‌ثباتی مزمن سوق داد. این مقاله با تمرکز بر همین چارچوب، می‌کوشد مناسبات سیاسی و نظامی ایران و خانات ماوراءالنهر را از آغاز عصر قاجار تا دوره ناصری، در بستر تحولات منطقه‌ای و بین‌المللی بررسی و تحلیل کند.

پیشینه پژوهش

مطالعه روابط ایران با خانات ماوراءالنهر در دوره قاجار، از جمله موضوعات مورد توجه پژوهشگران بوده‌است. رحمتی (۱۳۹۰ش) در مقاله‌ای با تمرکز بر خان‌نشین خیوه، به بررسی پیوندهای سنتی خوارزم با ایران پرداخت و معتقد است روابط قاجار و خیوه، تحت تأثیر آشفتگی‌های سیاسی و شرایط ایلی، بیشتر واگرا بوده‌است. ابراهیمی نیز در دو پژوهش خود، به تحلیل روابط ایران و خانات از دوره صفوی تا قاجار پرداخت. وی در پژوهش نخست (۱۳۹۸ش الف)، بر تداوم تنش‌های مرزی و نقش عوامل اجتماعی-اقتصادی در کنار اختلافات مذهبی تأکید کرده است. ابراهیمی در مقاله دوم (۱۳۹۸ش ب)، به وضعیت مرزنشینان خراسان و الگوی تعامل و تقابل آنها با حکومت مرکزی، شامل لشکرکشی‌ها، غارت‌ها و تلاش‌های دیپلماتیک پرداخت. اگرچه این پژوهش‌ها ابعاد مهمی از موضوع را روشن ساخته‌اند، اما دارای محدودیت‌هایی نیز هستند. تمرکز رحمتی تنها بر خیوه بوده و مناسبات با سایر خانات را دربرنمی‌گیرد. در پژوهش‌های ابراهیمی نیز به‌زعم نویسندگان اگرچه عوامل اجتماعی-اقتصادی و وضعیت مرزنشینان به‌خوبی بررسی شده، اما کمتر به تحلیل سطح کلان، شامل سیاست‌ورزی و ضعف ساختاری

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

حکومت قاجار پرداخته شده‌است. بنابراین، پژوهش حاضر در پی پر کردن این خلأ با نگاهی جامع‌تر به مناسبات ایران با تمامی خانات ماوراءالنهر در بستر تحولات سیاسی-نظامی و مداخلات قدرت‌های خارجی است.

نقش مذهب و نظام برده‌داری در تنش‌های سیاسی ایران و خانات ماوراءالنهر

در دوره منغیتیان، منازعات ایران و خانات ماوراءالنهر تا حد زیادی ادامه رقابت‌های مذهبی عصر صفوی بود. خانات، ایرانیان را «رافضی» می‌نامیدند و یورش‌های مکرر خوانین بخارا و خوارزم به خراسان غالباً با عنوان «جهاد علیه شیعیان» توجیه می‌شد. امیرمراد خون پیروان مذهب شیعه را مباح و اموال آنان را حلال می‌دانست و ایرانیان را نجس می‌شمرد (بخاری، ۱۰۸۲، ص. ۱۱۴). منابع ماوراءالنهری کراماتی نیز برای مشروع جلوه دادن حملات او ذکر کرده‌اند (مخدوم دانش، ۱۹۶۰، ص. ۱۱۴). جانشینان او، مانند امیرحیدر و امیرنصرالله، با حمایت از ترکمانان، حملات به خراسان را ادامه دادند (*ظفرنامه خسروی*، ۱۳۷۷، ص. ۲۴۰). *سفارتنامه خوارزم* نوشته هدایت (۱۳۵۶، ص. ۶۸) نیز نشان می‌دهد که تلاش ایران برای متقاعد کردن خان خیوه به ترک خصومت مذهبی نتیجه‌ای نداشت و تعصبات مذهبی خانات پابرجا بود. این اختلافات مذهبی، حتی در برابر تهدید قدرت‌های خارجی، ادامه یافت و مانع شکل‌گیری همبستگی میان مسلمانان دو سوی آمودریا شد.

برده‌داری نیز یکی از عوامل مهم تنش‌های سیاسی و فرهنگی میان ایران و خانات بود و گاه با پوشش مذهبی توجیه می‌شد. ترکمانان و ازبکان، حمله به شهرهای ایرانی، غارت و اسیرگیری را به عادتی روزمره بدل کرده بودند و فروش اسیران در بازارهای بخارا و خوارزم از منابع درآمدی آنان بود (وامبری، ۱۳۸۰، ص. ۳۴۹). حکام ماوراءالنهر برای مشروعیت‌بخشی از علمای محلی و گاه عثمانی فتوا می‌گرفتند (هدایت، ۱۳۸۰، ج. ۱۳، ص. ۷۶۶۶). تلاش‌های ایران برای رهایی اسیران، مانند فتح قلعه سرخس توسط عباس‌میرزا و قرارداد با خان خوارزم، اغلب ناکام مانده بود (قراگوزلو، ۱۳۸۲، ص. ۳۶؛ لسان‌الملک، ۱۳۷۷، ج. ۲، ص. ۴۸۵). در دوره محمدشاه و ناصرالدین‌شاه نیز اعزام سفرای ایرانی نتوانست تجارت برده و اسارت ایرانیان را متوقف کند (ولف، بی‌تا، ص. ۱۰۲؛ هدایت، ۱۳۵۶، ص. ۵۳، ۷۳). استمرار این وضعیت نه‌تنها موجب تشدید خصومت مذهبی و فرهنگی میان دو سوی آمودریا شد، بلکه خاطره جمعی رنج و اسارت ایرانیان و فاصله سیاسی و اجتماعی میان ایران و خانات ماوراءالنهر را بیشتر کرد (وامبری، ۱۳۸۰، ص. ۳۹۵).

دیپلماسی قدرت و تلاش برای بازتعریف مرزهای شرقی ایران در عصر آقامحمدخان قاجار

آقامحمدخان قاجار پس از تثبیت قدرت خود در ایران، برای بازگرداندن اقتدار حکومت مرکزی در شرق کشور و مهار تهدیدات ازبکان و افغان‌ها، متوجه خراسان شد. یکی از اهداف اصلی او بازپس‌گیری مرو بود؛ شهری کلیدی در مرزهای شمال‌شرقی که از روزگار صفویه اهمیت راهبردی داشت. در آن دوره، شاهان صفوی برای مهار یورش ازبکان، طایفه قاجار را در مرو اسکان داده بودند تا نقش سپری انسانی را ایفا کنند، اما با ضعف دولت مرکزی در عصر زندیه، این نظام دفاعی فروپاشید و با قدرت‌گیری امیرمراد معصوم در بخارا، خطر از جانب شمال دوباره تشدید شد. در آن زمان، حکومت مرو در دست بایرام‌علی‌خان قاجار بود که با ارسال تعزیت‌نامه و هدایا به بخارا، کوشید سیاستی مسالمت‌آمیز در پیش گیرد (بخاری، ۱۰۸۲، ص. ۵۸).

امیرمراد، که جاه‌طلبی سیاسی و مذهبی او فراتر از حدود بخارا بود، پس از تثبیت قدرتش سپاهی را از طریق چارجوی روانه مرو کرد. مقاومت بایرام‌علی‌خان سه سال به طول انجامید، اما نبود نیروی پشتیبان و ضعف ساختار نظامی مرو، سرانجام به شکست او و سقوط شهر انجامید. بایرام‌علی‌خان در دفاع از شهر کشته شد و «مقاومت زنان نیز ثمری نبخشید». با سقوط مرو، شمار زیادی از شیعیان شهر به اسارت

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

درآمدند و به بخارا انتقال یافتند (کرمینگی، بی‌تا، ص. ۳۱۳). پس از آن، طرح تغییر جمعیت مرو آغاز شد و بسیاری از ایرانیان یا به اسارت رفتند یا گریختند.

محمدحسین‌خان، فرزند بایرام‌علی‌خان، با اتکا به کمک محدود تیمورخان افغان کوشید موقعیت خود را حفظ کند، اما اختلافات داخلی با برادرش کریم‌خان و ضعف نظامی، به تسلط مجدد امیرمراد بر مرو انجامید. وی در اقدامی گسترده، سی‌هزار شیعه ساکن مرو را به بخارا انتقال داد و سپس حاکمیت شهر را به پسرش عمربی سپرد. شورش مردم موجب عزل او و جانشینی ناصر بیگ شد (بخاری، ۱۰۸۲، ص. ۶۳). پس از آن، امیرمراد، خان بخارا یورش‌هایی گسترده به شهرهای خراسان از جمله مشهد ترتیب داد و ویرانی و تلفات فراوانی به بار آورد (مشرف بخارایی، بی‌تا، ص. ۱۱۴).

آقامحمدخان پس از آگاهی از این حوادث، برای مهار وضعیت خراسان رهسپار شرق شد؛ اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷، ج. ۲، ص. ۱۴۳۲) یکی از علل حرکت او را «رسیدن اخبار مربوط به یورش ازبک به خراسان و قتل و غارت مرو» دانسته است. وی پس از سامان دادن به وضعیت بازماندگان شاهرخ افشار، قصد پرداختن به مسئله ازبک‌ها را داشت. پیش از درگیری، نامه‌ای به زمان‌شاه افغان فرستاد و استرداد بلخ را خواستار شد تا مسیر حرکت سپاه ایران به سمت ازبکان هموار شود (هدایت، ۱۳۸۰، ج. ۹، ص. ۷۳۹۹).

درک نیت واقعی آقامحمدخان از این لشکرکشی دشوار است؛ اما از مضمون نامه او به امیرمراد پیداست که وی با تکیه‌بر سنت صفوی، رود جیحون را مرز طبیعی دو قلمرو می‌دانست. او در این نامه تصریح می‌کند که «بلخ، مرو، سیستان، کابل و قندهار در قلمرو ایران بوده‌اند» و در عین انتقاد از رفتار خان ازبک، یادآور می‌شود که هیچ برتری نژادی میان ازبکان و قاجارها وجود ندارد. در پایان نیز تأکید می‌کند که «هر دو طرف بر حد جیحون قناعت کنند» (همان، ج. ۹، ص. ۷۳۹۰).

ادبیات نامه هرچند مؤدبانه بود، اما لحنی تهدیدآمیز داشت. هدایت (۱۳۸۰، ج. ۹، ص. ۷۳۹۹) می‌نویسد: «زمانی که نامه جگرخراش به میرمعصوم‌بیگ خان امیر بخارا رسید، سخنی چند در متابعت پادشاه ظفرمند رانده از مرو شاه‌جهان متوحشاً به بخارا رفت و دل در برش تپیدن گرفت». در مقابل، منابع ماوراءالنهری واکنش امیرمراد را تحقیرآمیز توصیف کرده‌اند. در تاریخ سلیمی آمده است: «بعد از آمدن اخته‌خان به خراسان، امیرمراد با لشکر بسیار به مرو رفته... آقامحمدخان این همه مردانگی را از امیر بخارا دید، مشهد را مانده به ولایت خود مراجعت کرد» (مالکوم، ۱۳۶۲، ص. ۴۷۹).

هر چند میان دو طرف برخورد نظامی مستقیمی رخ نداد، اما این رویارویی نشان داد که آقامحمدخان خواهان درگیری گسترده نبود و سیاستی محتاطانه را دنبال می‌کرد. ظهور بحران قفقاز و پیشروی روس‌ها سبب شد وی موضوع خراسان و ماوراءالنهر را نیمه‌تمام رها کند و سپاهیانش را به قفقاز فراخواند. در نتیجه، روابط ایران و خانات ماوراءالنهر در زمان او در وضعی معلق باقی ماند؛ نه به همگرایی انجامید و نه به جنگ آشکار، بلکه به تثبیت مرزهای موقتی و تأخیر در حل اختلافات تاریخی دو سوی آمودریا منجر شد.

سیاست منفعلانه قاجار در قبال خانات ماوراءالنهر در عصر فتحعلی‌شاه

دوره نسبتاً طولانی سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۱۲ـ۱۲۵۰) با بحران‌های مکرر در مرزهای غربی و شمال‌غربی ایران همراه بود. درگیری‌های ممتد با روسیه و عثمانی سبب شد تا شاه قاجار از مسائل شرقی و بحران‌های خراسان غافل بماند. اما مشکلات پیچیده خراسان، از جمله تجاوزات ازبکان، ترکمانان و خانات خیوه، که از زمان آقامحمدخان حل‌نشده باقی مانده بود، در این دوره نیز تداوم یافت. در این میان، عملکرد متعارض امرای افغان و درگیری‌های داخلی در خانات بخارا و خوارزم نیز بر آشفتگی منطقه افزود.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

در طول سلطنت فتحعلی‌شاه، سیاست غالب خانات ماوراءالنهر، ادامه یورش‌ها به مرزهای خراسان و غارت سرزمین‌های شیعی بود. آنان با تأکید بر اختلافات مذهبی و تجارت اسیران شیعه، مشروعیت دینی برای حملات خود می‌تراشیدند. در مقابل، اقدامات دولت ایران عمدتاً دفاعی، موقتی و فاقد طرح دیپلماتیک مؤثر بود. هیچ‌گونه تلاش سازمان‌یافته‌ای برای کاهش تنش‌ها یا تأکید بر وجوه فرهنگی و تاریخی مشترک صورت نگرفت و مبادله سفیر یا روابط سیاسی مستمر میان دو طرف وجود نداشت. تنها مورد قابل اشاره در منابع، فرستادن شخصی به نام علیرضاخان از سوی امیرحیدر تورَه خان بخارا به دربار ایران با «مراسله مخالصت و مواصلت» است (هدایت، ۱۳۸۰، ج. ۱۲، ص. ۷۶۶۶)؛ اما نتیجه این مأموریت مشخص نیست و ظاهراً هیچ تغییری در روابط حاصل نشد.

از مهم‌ترین مسائل این دوره، موضوع مرو بود که پس از مرگ آقامحمدخان لاینحل باقی ماند. در آغاز سلطنت فتحعلی‌شاه، این شهر در اختیار دین‌ناصر بیگ، فرزند امیرمراد، بود. امیرحیدر پس از به قدرت رسیدن در بخارا، برای تثبیت موقعیت خود، بسیاری از مدعیان را کشت و برای تسلط بر مرو با سپاهی ده‌هزار نفری به سوی آن حرکت کرد (بخاری، ۱۰۸۲، ص. ۷۰). نیروهای مرو شکست خوردند و دین‌ناصر بیگ به خراسان گریخت. احمدولی‌میرزا، حاکم خراسان و فرزند فتحعلی‌شاه، به او پناه داد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج. ۱، ص. ۲۱۵)؛ هرچند شاه دستور یاری به او در بازپس‌گیری مرو را صادر کرد (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج. ۱، ص. ۲۱۵)؛ اما ناتوانی والی خراسان و نبود اراده سیاسی، مانع اقدام شد. این انفعال موجب تجری ازبکان و ترکمانان گردید؛ تا آنجا که امیرحیدر «بخشی از وقت خود را صرف تهاجم به مرزهای خراسان نمود» و در این حملات شهرهای بسیاری ویران و ساکنانشان به اسارت برده شدند (طاهری، ۱۳۴۸، ص. ۳۱).

در همان زمان، تجاوزات خانات خیوه نیز شدت یافت. امیران خوارزم که در دوره‌های پیش خود را تابع سیاسی ایران می‌دانستند، با مشاهده فقدان واکنش جدی ایران، به یورش‌های مکرر دست زدند. وامبری (۱۳۷۴، ص. ۵۰۰) می‌نویسد که «میزان حملات خوارزمیان به خراسان چنان بود که منابع از شمارش آنها عاجز مانده‌اند». واکنش ایران اغلب محدود و موقتی بود. شاهزادگان قاجارِ حاکم بر خراسان، از انسجام سیاسی و قدرت نظامی کافی برخوردار نبودند و اختلافات آنان با خان‌های محلی، سبب شد تا زمینه همکاری با متجاوزان فراهم شود.

در آغاز سلطنت، محمدولی‌میرزا، فرزند شاه، والی خراسان بود. هدایت (۱۳۸۰، ج. ۱، ص. ۲۴۷) او را چنان توصیف می‌کند که «سلاطین افاغنه و خوانین اوزبکیه و طخارستان و ترکستان از سطوتش در اضطراب، و قلوب تراکمه خوارزم و گرگانج و تکّه و آخال و مرو و سرخس از بیمش در لرزش بودند». با وجود این توصیف ستایش‌آمیز، محمدرحیم‌خان خوارزمی چندین بار به خراسان تاخت و اقدامات شاهزاده برای متوقف کردن او بی‌نتیجه ماند. نهایتاً شاه در ۱۲۳۱ شخصاً به گرگان رفت و در نبردی با خوارزمیان، آنان را شکست داد: «به شلیک توپ و صاعقه‌کوب آن قوم بی‌باک را از پای درآوردند... خان خوارزم از معرکه رزم گریخت تا باب خیوه عنان از دستش نگسیخت» (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج. ۱، ص. ۴۲۱)؛ با این حال، پیروزی شاه موقتی بود و خان خوارزم با کمک ترکمانان حملات خود را از سر گرفت (سارای، ۱۳۷۸، ص. ۸۲).

به‌دلیل ناکامی محمدولی‌میرزا، شاه حکومت خراسان را به حسنعلی‌میرزا شجاع‌السلطنه سپرد (هدایت، ۱۳۸۰، ج. ۱۴، ص. ۷۷۰۰)؛ اما این تغییر نیز نتیجه‌ای نداشت. شجاع‌السلطنه «نه بر امیران خراسان اعتمادی داشت که بَدیشان رازدل گوید و نه دو لشکر پرخاشگر که با افاغنه و اوزبکیه پرخاش جوید. . . ناچار محمدرحیم گرگانجی را به حال خود گذارد و به فتیح‌خان افغان روی آورد» (همان، ج. ۱۴، ص. ۷۷۳۵). خشونت او در برابر خوانین خراسان موجب شد تا در دربار متهم به خودسری و از حکومت عزل شود (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۳۵۰). هر چند دوباره به حکومت بازگردانده شد، اما حملات الله‌قلی‌خان خوارزمی از سر گرفته شد و برخی از خوانین با او همدست شدند (همان، ج. ۱، ص. ۴۵۱). پس از ناکامی وی، شاه در ۱۲۴۵ احمدعلی‌میرزا را به حکمرانی خراسان منصوب کرد؛ ولی در دوره او نیز زائران ایرانی، از جمله مهدیقلی‌خان، به اسارت رفتند و تلاش شاه برای آزادی آنان ناکام ماند (هدایت، ۱۳۷۳، ص. ۴۱۹).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

آخرین اقدام شاه برای سامان‌بخشی به خراسان، انتصاب عباس‌میرزا به حکومت آنجا بود. وی با مهارت نظامی خود قلعه سرخس را فتح و جمعی از اسیران شیعه را آزاد کرد. او توانست موقتاً آرامش را برقرار و خوانین خراسان را مطیع سازد. در *ناسخ‌التواریخ* آمده است که عباس‌میرزا به خان خوارزم هشدار داد: «اگر ایمن خواهی، اسیران خراسان و سایر بلدان ایران را گسیل‌ساز وگرنه ساخته جنگ باش» (هدایت، ۱۳۸۰، ج. ۱، ص. ۴۵۸). نیز اشاره دارد که او قصد عملیات علیه «هرات، افغانستان، خوارزم و خوقند» را داشت (همان، ص. ۴۸۷).

ولف (بی‌تا، ص. ۱۷) که در آن زمان در خراسان با عباس‌میرزا ملاقات کرده بود، می‌نویسد: شاهزاده به خان بخارا پیام داد که «ایران ابداً قصد ندارد مملکت او را بگیرد، لکن میل دارد که برده‌فروشی را متوقف کند». وامبری (۱۳۸۰، ص. ۳۹۶) نیز این روایت را تأیید می‌کند و می‌نویسد عباس‌میرزا «فقط به تهدید خان بخارا اکتفا کرد و هرگز قصد عملیات علیه او را نداشت». مرگ زودهنگام عباس‌میرزا مانع از آن شد که سیاست شرقی او تداوم یابد. تهدیدهایش تأثیری نداشت و ازبکان و خوارزمیان همچنان به غارت خراسان و اسیرگیری شیعیان ادامه دادند. در نتیجه، در سراسر دوره فتحعلی‌شاه، سیاست ایران در برابر خانات ماوراءالنهر و ترکمانان بر مدار واکنش‌های پراکنده و موقتی باقی ماند؛ نه ابتکار دیپلماتیکی شکل گرفت و نه اقتدار نظامی پایداری تحقق یافت. این ضعف ساختاری، سبب شد شرق ایران تا پایان سلطنت او همواره در معرض ناامنی، اسارت، و شکاف‌های مذهبی و سیاسی باقی بماند.

مناسبات سیاسی ایران و خانات ماوراءالنهر در دوره محمدشاه قاجار

دوره سلطنت محمدشاه قاجار (۱۲۵۰–۱۲۶۴) را می‌توان مرحله‌ای از افزایش تماس‌های سیاسی و کاهش نسبی منازعات میان ایران و خانات ماوراءالنهر دانست. در آن دوره، حکومت امیرنصرالله در بخارا با گسترش روابط دیپلماتیک همراه شد و رفت‌وآمد سفرا میان ایران، خوارزم و بخارا افزایش یافت. محور اصلی این تماس‌ها نه همکاری سیاسی یا مذهبی، بلکه تلاش برای حل مسئله دیرپای اسیران ایرانی بود؛ تلاشی که در عمل به نتیجه‌ای نرسید، زیرا خانات منطقه همچنان بر مواضع خود پافشاری می‌کردند و حاضر به مصالحه واقعی با ایران نبودند.

در آغاز سلطنت محمدشاه، مرو به‌کلی از حاکمیت ایران خارج شده و در اختیار ترکمانان قرار داشت. گاه حاکم این شهر از سوی بخارا یا خوارزم منصوب می‌شد، اما در میان ترکمانان آنجا هنوز تمایلاتی نسبت به ایران وجود داشت. در *سفرنامه بخارا* (۱۳۷۳، ص. ۳۰) آمده است: «همه ریش‌سفیدان تکه و ساروق و سالور جمع شده اظهار ارادتمندی و جان‌نثاری نسبت به دولت علیه می‌کردند و می‌گفتند هرگاه بندگان اقدس شاهنشاه اسلام‌پناه روحنا فداه ما را به چاکری و بندگی قبول فرمایند ما غلام جان‌نثاریم».

با وجود این احساس وابستگی، بی‌کفایتی حکام خراسان سبب شد ترکمانان به ایران بی‌اعتماد شوند. ژوزف ولف (بی‌تا، ص. ۳۴۳) که در مسیر سفرش به بخارا در مرو توقف کرده بود، از گفت‌وگوی خود با بزرگان ترکمن نقل می‌کند که آنان ضمن شکایت از ظلم خوانین بخارا، خواهان حمایت روس‌ها یا انگلیسی‌ها برای مقابله با خانات منطقه بودند و تصریح داشتند که «به قاجارها نمی‌توان اطمینان کرد». این بی‌اعتمادی ریشه‌دار، نشانه ضعف نفوذ ایران در شرق خراسان بود.

موضوع مرو همچنان در کانون اختلاف باقی ماند و میان بخارا و خوارزم دست‌به‌دست می‌شد. سپهر از اعزام سفیری از بخارا به تهران در سال ۱۲۵۳ یاد می‌کند (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷، ج. ۳، ص. ۶۹۲)، هرچند هدف این مأموریت مشخص نیست. در *سفرنامه بخارا* (۱۳۷۳، ص. ۱۹) آمده است که «از بدو دولت روزافزون هر سال سفیری نامزد درگاه خلافت کرد و هر ماهی امیری گسیل دربار سلطنت... تا به‌سبب اتحاد مذهب و ملت رعایت و حمایت را لازم شمردند».

یکی از مهم‌ترین رخدادهای آن دوره، مأموریت ژوزف ولف (بی‌تا، ص. ۲۸۰)، مبلغ انگلیسی، به بخارا بود. او که پیش‌تر در زمان فتحعلی‌شاه نیز به ماوراءالنهر سفر کرده بود، این‌بار برای نجات دو مأمور انگلیسی، استودارت و آرتور کونولی، که به دستور امیر بخارا محکوم به

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

اعدام شده بودند، از طریق ایران راهی بخارا شد. اما ولف نیز در بخارا زندانی شد و با مداخله سیاسی دربار ایران نجات یافت. او پیش از عزیمت، در تهران با دو سفیر بخارا و خوارزم دیدار کرد و نوشت: سفیر خوارزم «اطمینان داد که دو مأمور انگلیسی در بخارا زنده‌اند و امیر با آنان در نهایت مهربانی رفتار می‌کند»، ولی در همان حال از ولف خواست که از محمدشاه بخواهد تا بازگشت او، سفیر خوارزم را در ایران به گروگان نگه دارد (همان، ص. ۲۸۱). نکته قابل توجه آن است که ولف برای عبور از سرخس تا بخارا، از شاه ایران و حاکمان خوارزم و بخارا سفارش‌نامه‌هایی برای ترکمانان مسیر دریافت کرد تا امنیت او تضمین شود (همان، ص. ۲۹۱)؛ با این حال او در بخارا در بند شد و ناچار نامه‌هایی به تهران فرستاد و از محمدشاه درخواست کرد برای آزادی او اقدام کند. شاه نیز فرستاده‌ای به همراه سید خلیل‌خان به بخارا اعزام کرد (همان، ص. ۱۹).

این مأمور سیاسی ایرانی گزارشی از دیدگاه‌های امیرنصرالله درباره روابط دو کشور ارائه کرده است. امیر پس از دریافت نامه محمدشاه و هدایای او گفت: «اسلام ما امروز قوت و شکوهی تازه به سبب توجه اولیای دولت قاهره به هم رسانید... با خدای خود شرط کرده‌ام که مادامی که دودمان و سلسله ما برقرار است دست از ارادت و بندگی دولت علیه ایران برنخواهیم داشت». محمدشاه همچنین در نامه خود آزادی اسیران ایرانی را مطرح کرده بود. نماینده ایران یادآور شد که «بیع و شرای بردگان مسلمان حرام است»، اما امیر پاسخ داد: «این نکته حرف درستی است اما بیع و شرای آنها از جمله مخترعات من و آباء و اجداد من نیست، بلکه علماء ما سلف از قدیم‌الایام چنین فتوا داده و عوام‌الناس معمول داشته‌اند». او افزود: «مشکل است که به این زودی این کار صورت پذیرد». درباره مرو نیز گفت: «چه وقت از دولت علیه آدم به ضبط و ربط آنجا آمد که ما ممانعت نمودیم یا رضا به آمدن نداشتیم» (*سفرنامه بخارا*، ۱۳۷۳، ص. ۳۶–۳۹). این پاسخ‌ها نشان می‌دهد که امیرنصرالله در گفتار، خود را متحد ایران می‌دانست، اما در عمل از هرگونه اقدام صریح طفره می‌رفت و مسئولیت را بر گردن دیگران می‌انداخت. تنها اقدام مثبت او در این دیدار، آزادی ژوزف ولف بود که برای نمایش حسن نیت خود دستور آن را صادر کرد. با این حال، در دوره حکومت او، از حجم حملات بخارا به مرزهای خراسان کاسته شد و بیشتر یورش‌ها از جانب خوارزم و ترکمانان سازمان‌دهی می‌شد. لسان‌الملک سپهر (۱۳۷۷، ج. ۲، ص. ۸۸۹) نیز می‌نویسد: «تا پایان دوره محمدشاه، امیرنصرالله اقدام خصمانه‌ای علیه خراسان نکرد و حتی از مخالفان دربار نیز حمایت ننمود».

روابط ایران و خوارزم وضعیتی دوگانه داشت. الله‌قلی‌خان، حاکم خوارزم، در آغاز سلطنت محمدشاه سفیری به تهران فرستاد و از تمایل خود به دوستی با ایران سخن گفت (همان، ج. ۲، ص. ۶۹۲)، اما حمایت او از افغان‌ها و همکاری با ترکمانان در حمله به خراسان نشان داد که این ادعاها صادقانه نیست. با وجود این، محمدشاه برای کاهش تنش‌ها دو سفیر به خوارزم فرستاد. نخست، در ۱۲۵۶، میرزا رضای میزان‌آقاسی با مأموریتی صلح‌جویانه راهی خوارزم شد و در بازگشت، همراه اتانیاز محرم، فرستاده خان خوارزم، به ایران آمد (همان، ج. ۲، ص. ۶۸۲). اندکی بعد ترکمانان، محمدولی‌خان، برادرزاده حاکم خراسان را اسیر کرده و به خوارزم فرستادند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج. ۳، ص. ۱۶۵۶). در واکنش، شاه محمدعلی‌خان غفور را مأمور کرد تا ضمن تأکید بر روابط دوستانه، آزادی اسیران را مطالبه کند. پیام شاه به گفته سفیر چنین بود: «به خان بگویید اگر ایلگار ترکمان به فرمان تو بود، ساخته جنگ باش؛ وگرنه جماعت را که طرز این منازعت کرده‌اند، کیفر کن و محمدولی‌خان و دیگر اسیران را به حضرت ما فرست» (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷، ج. ۱، ص. ۷۳۶).

این تلاش‌ها نیز به نتیجه‌ای نرسید و مرگ زودهنگام محمدشاه سبب شد مسائل خراسان، مرو و اسیران همچنان حل‌نشده باقی بماند. با این حال، نسبت به دوره فتحعلی‌شاه، می‌توان گفت که سطح تماس‌های سیاسی و دیپلماتیک در دوره محمدشاه افزایش یافت و هرچند بسیاری از آنها ناکام ماند، اما همین رفت‌وآمدها نشانه‌ای از تغییر در رویکرد ایران از تقابل نظامی به دیپلماسی سیاسی بود.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

فروپاشی پیوندهای شرقی ایران در عصر ناصرالدین‌شاه

در دوره ناصرالدین‌شاه قاجار، مناسبات ایران با خانات ماوراءالنهر وارد مرحله‌ای از رکود و گسست کامل شد. تمرکز قدرت‌های استعماری روس و انگلستان در آسیای میانه، رقابت بر سر نفوذ در خراسان و حضور مأموران سیاسی و نظامی وابسته به دو دولت، اوضاع مرزهای شمال‌شرقی ایران را به‌شدت پیچیده ساخته بود. خانات منطقه نیز درگیر بحران‌های داخلی بودند: امیرنشین بخارا با تصرف خوقند و مواجهه با پیشروی روس‌ها، دچار ضعف شد و از منازعه با ایران فاصله گرفت؛ در حالی‌که دامنه درگیری ایران با ترکمانان و خان‌نشین خوارزم شدت یافته بود. موضوع مرو به مسئله‌ای ملی تبدیل شد و هرچند ساکنان آن بارها تمایل خود را برای بازگشت به قلمرو ایران ابراز کردند، بی‌کفایتی حکام و دخالت بیگانگان مانع تحقق آن شده بود. سرانجام، پس از تکرار حملات خوارزم و ترکمانان و بی‌پاسخ ماندن درخواست‌های مروزیان از دولت ایران، این شهر در اواخر سلطنت ناصرالدین‌شاه با اکراه تحت سلطه روس‌ها درآمد.

با وجود ادعاهای رسمی، حکومت ایران در عمل بر مناطق شرقی تسلطی نداشت. در روزنامه وقایع اتفاقیه (۱۲۷۰، ص. ۸۸۲) درباره حق حاکمیت ایران بر خوارزم آمده است: «ملک خوارزم هم که همه‌جا در این طرف آب جیحون واقع شده به حکم بدیهه کتب جغرافیا و تواریخ قدیمه بلاحرف داخل خاک دولت علیه ایران است و این خودسری‌های خوارزمی عموماً و خیوقی خصوصاً نسبتی ندارد». با این‌حال، ناتوانی دولت در اجرای این حق، فرصت را برای نفوذ تدریجی روس‌ها در ماوراءالنهر و صحرای ترکمان فراهم ساخت.

نخستین نشانه ارتباط رسمی ایران و خوارزم در آن دوره، ورود اتانیاز محرم، فرستاده محمدامین‌خان خوارزمی، به تهران در ربیع‌الثانی ۱۲۶۶ بود. وی هدایایی چون اسب و غنایم نظامی به حضور شاه تقدیم کرد (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷، ج. ۳، ص. ۱۱۱۸). در ادامه، به دستور امیرکبیر سفارتی ویژه از سوی ایران به خوارزم گسیل شد. هر چند اهداف دقیق این مأموریت در منابع به‌صراحت بیان نشده، اما از خلال سیاست‌های کلان امیرکبیر می‌توان دریافت که وی در پی تنظیم اوضاع خراسان و مهار نقش خوارزم در تحریک ترکمانان بود. در آن زمان، رقابت روس و انگلیس در آسیای مرکزی به اوج رسیده بود و امیرکبیر به‌خوبی می‌دانست که تثبیت امنیت در خراسان شرط حفظ تمامیت ارضی ایران است.

امیرکبیر با درایت، سلطان‌مراد میرزا حسام‌السلطنه را به حکومت خراسان گماشت و با ارسال مکاتباتی به خوانین محلی، درصدد جلب وفاداری آنان برآمد. او هم‌زمان دستور داد تا در برابر یورش ترکمانان قاطعانه عمل شود. آخرین اقدامش در راستای آرام‌سازی اوضاع شرق، اعزام سفیری به خوارزم بود. طبق گزارش مخبرالسلطنه، امیر به رضاقلی‌خان هدایت (۱۳۶۲، ص. ۷۳) «فرموده بود که خیال دارم ایلچی به خوارزم بفرستم، شما را انتخاب کرده‌ام. فرستاده باید فرستاده‌ای، باقی‌اش را می‌دانی». در جای دیگر، مأموریت او را «جلب امیر خیوَه و آوردن اسیران ایرانی» دانسته است (همان، ص. ۷۶).

هدایت با گروهی از همراهان و فرستاده خیوَه عازم شد و شرح این سفر را در *سفارتنامه خوارزم* ثبت کرد. در حین مأموریت او، نیروهای ایرانی از استرآباد و سرخس به ترکمانان حمله کردند؛ اما عملیات حسام‌السلطنه در سرخس و مرو ناکام ماند. لسان‌الملک سپهر (۱۳۷۷، ج. ۲، ص. ۱۱۲۳) می‌نویسد: «ناکارآمدی سپاه و در عین حال دورویی و خیانت تعدادی از فرماندهان ارشد، در این عقب‌نشینی و ناکامی مؤثر بود». این شکست، موقعیت سیاسی هدایت را در خوارزم تضعیف کرد و اعتمادِ خان را از میان برد. خان در دیدار با سفیر ایران گفت: «آتانیاز محرم از این جانب به سفارت آمد، از آن طرف قرین‌الشرف مرد محترمی به سفارت آمده، دیگر تعیین لشکر به گرگان و سرخس لزومی نداشت» (خورموجی، ۱۳۶۴، ص. ۹۵). هدایت (۱۳۵۶، ص. ۵۸) در واکنش نوشت: «لهذا کار ما خام شد و اسباب شوکت ناتمام ماند، دل قرین اندوه شد و ملالت و کسالت انبوه».

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

این ناکامی نظامی سبب شد او در مواضع خود با احتیاط بیشتری سخن گوید. به نقل از وی: «مع‌هذا با آنچه اقتضای وقت بود از قول به عمل نمودم و با هر کس از عدت و حشمت و شوکت دولت ابد مدت سخنان راست و بی‌کم و کاست میسر دادم» (همان). گفت‌وگوهای هدایت با خان خوارزم بر چند محور متمرکز بود، از جمله مسئله اسارت ایرانیان در دست ترکمانان و فروش آنان در بازارهای بخارا و خوارزم. بحث حتی به استدلالات فقهی درباره خرید و فروش مسلمانان رسید، اما پاسخ‌های خان طفره‌آمیز بود و همانند واکنش‌های امیرنصرالله بخارا، تلاشی برای تغییر نشان نمی‌داد.

هدایت به خان گفت که «در تمام بلاد دنیا، چه مسلمان و چه کافر، اهالی ایران به عزت رفت و آمد می‌کنند، الا در حدود بلاد شما که به اسارت و قتل و غارت اهل اسلام اقدام می‌کنند». خان در پاسخ اظهار داشت: «بر اساس گفته علمای ما، سبّ شیخین و اکابر صحابه کفر است و سزای کافر معلوم است، و اهالی ایران بدعت کنند و سبّ و لعن اکابر صحابه نمایند، لهذا به فتوای مفتیان بخارا و خوارزم روافض و کافر خواهند بود و اخذ اموال و اسارت کفار لازم است» (همان، ص. ۶۶). تمام استدلالات هدایت برای رد این منطق تعصب‌آمیز بی‌نتیجه ماند. خان نهایتاً گفت که مسئله را باید به علمای بزرگ واگذار کرد و از خود سلب مسئولیت نمود.

از این مذاکرات نتیجه‌ای حاصل نشد و آزادی اسیران ایرانی نیز محقق نگردید. خان در توجیهی دیگر مدعی شد: «این اسرا در دست مردم‌اند و بابت آنها پول داده‌اند، اگر بخواهم به اجبار گردآورم، باعث شورش اهالی خواهم شد». این پاسخ، به‌خوبی آشکار ساخت که تجارت انسان در خوارزم، نه فقط بر پایه فتاوای کهن بلکه بر منافع اقتصادی استوار بود.

پایان پیوندهای تاریخی ایران با ماوراءالنهر در عصر ناصرالدین‌شاه

سفارت رضاقلی‌خان هدایت به خوارزم، آخرین تلاش جدی دولت ایران برای حفظ ارتباط مستقیم با خانات شرق بود. پس از این مأموریت، روند انزوای سیاسی ایران در مرزهای شمال‌شرقی شدت گرفت؛ روس‌ها با پیشروی تدریجی، خانات بخارا و خوارزم را تحت نفوذ خود درآوردند و ترکمانان با حملات پراکنده، اقتدار دولت قاجار را تضعیف کردند. دربار ناصری که گرفتار سیاست احتیاط و وابستگی بود، دیگر توان مقابله مؤثر نداشت و پیوند تاریخی ایران با ماوراءالنهر که از دوره صفویه با فراز و فرود ادامه یافته بود، به کلی گسست.

در مأموریت هدایت، مسئله حاکمیت ایران بر مرو و اسیران ایرانی محور مذاکرات با خان خوارزم بود. وی یادآور شد که «تابعان شما در مرزهای ایران از جمله ترکمانان تکه و یموت و مروی به اسارت ایرانیان پرداخته‌اند»، اما خان با انحراف بحث و یادآوری مرزهای نامطمئن، پاسخ روشنی نداد و هدایت ناامید بازگشت (هدایت، ۱۳۵۶، ص. ۷۲؛ ۶۵؛ ۷۹). در مسیر بازگشت، ترکمانان برای او دشواری‌های بسیاری ایجاد کردند و با رسیدن به تهران مأموریت خود را به ناصرالدین‌شاه گزارش داد (مخبرالسلطنه هدایت، ۱۳۶۲، ص. ۷۶).

با شدت گرفتن یورش‌های محمدامین‌خان خوارزمی، اهالی مرو از مشهد درخواست کمک کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج. ۳، ص. ۱۷۴۵) و شماری از ریش‌سفیدان ترکمان سرخس وفاداری خود را به دولت اعلام کردند (وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۹، ص. ۴). عباسقلی‌خان کرد میرپنجه مأمور دفاع شد، اما به دلیل بیماری درگذشت و برادرش اسماعیل‌خان جای او را گرفت. منابع قاجاری از پیروزی‌های او سخن گفته‌اند، اما بنا به خاطرات خود اسماعیل، سپاه ایران به علت نبود حمایت از حسام‌السلطنه شکست خورد و وی حدود ده سال اسیر بود (میرپنجه، ۱۳۷۰، ص. ۵۷، ۹۵).

در ۱۲۷۰، فریدون‌میرزا فرمانفرما جانشین حسام‌السلطنه شد (لسان‌الملک سپهر، ۱۳۷۷، ج. ۳، ص. ۱۳۳۴). سال بعد، قتل محمدامین‌خان خوارزمی رخ داد که با حمله او به مرو و قصد تسلط بر سرخس، اتفاق افتاد. در آنجا ایرانیان و ترکمانان هوادار آنان با وجود شمار اندک نیرو، موفق به مقاومت شدند و خان خوارزم در جریان نبرد کشته شد (وقایع اتفاقیه، ۱۲۷۱، ص. ۴). مرگ خان، خیوَه را به آشوب

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

کشید و جنگ قدرت میان جانشینان و شورش ترکمانان یموت موجب فروپاشی نظم شد (همان، ص. ۵). حسام‌السلطنه دوباره فشار نظامی بر ترکمانان را افزایش داد و حدود هشتاد تن از سران طوایف مرزنشین را به مشهد فراخواند و به تهران فرستاد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج. ۳، ص. ۱۸۰۴؛ مخبرالسلطنه هدایت، ۱۳۶۲، ص. ۸۵).

در ۱۲۷۵، حسام‌السلطنه برکنار شد و حمزه‌میرزا حشمت‌الدوله جای او را گرفت. یورش‌های ترکمانان، به‌ویژه تکه‌ها در مرو و آخال شدت گرفت و حشمت‌الدوله قلعه تازه‌ای در برابر سرخس قدیم بنا کرد که به سرخس جدید مشهور شد و از ناصرالدین‌شاه پاداش گرفت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج. ۳، ص. ۱۸۲۳). دولت مرکزی سپس لشکرکشی گسترده‌ای علیه تکه‌های مرو انجام داد، اما ضعف انضباط نظامی و نبود انگیزه فرماندهان باعث ناکامی عملیات شد. اگرچه ابتدا مرو به تصرف درآمد، اما تکه‌ها با تاکتیک‌های چریکی سپاه ایران را شکست دادند و تجهیزات به دست ترکمانان افتاد (مخبرالسلطنه هدایت، ۱۳۶۳، ص. ۸۲).

این شکست لطمه‌ای جدی به حیثیت سیاسی ایران وارد کرد و حتی ترکمانانی که به حمایت ایران امید داشتند، ناامید شدند. روزنامه‌های اروپایی نیز ناکامی ایران را تمسخر کردند (اسناد وزارت امور خارجه، کارتن ۲، پرونده ۸). پس از این فاجعه، دولت مرکزی فاقد اراده و انسجام لازم برای بازسازی اقتدار شد. پیشروی روس‌ها در آسیای مرکزی و رقابت مداوم با انگلیسی‌ها عرصه سیاست خارجی ایران را تنگ کرد و فشارهای لندن برای محدود کردن نفوذ روسیه با بی‌میلی ناصرالدین‌شاه مواجه شد. شاه و درباریان تنها نظاره‌گر وقایع بودند و در نهایت، آخرین پیوندهای سیاسی و جغرافیایی ایران با خانات شرقی گسسته شد و اقتدار تاریخی ایران در ماوراءالنهر فروپاشید.

نتیجه

بررسی مناسبات سیاسی و نظامی ایران با خانات ماوراءالنهر در عصر قاجار نشان می‌دهد که این روابط نه در چارچوب پیوندهای تاریخی یا فرهنگی، بلکه در بستر تعامل میان واحدهای سیاسی مستقل و در شرایط ضعف ساختاری دولت قاجار شکل گرفته بود. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که خانات بخارا و خوارزم، با اتکا به مشروعیت مذهبی، منافع اقتصادی ناشی از اسارت و تجارت برده، و بهره‌گیری از شکاف‌های درونی ایران، سیاستی عمدتاً خصمانه و فرصت‌طلبانه در قبال دولت قاجار در پیش گرفتند. این سیاست، بیش از آنکه حاصل واکنش به اقدامات ایران باشد، ریشه در منطق قدرت محلی و ادعاهای سیاسی–ایدئولوژیک این خانات داشت. در مقابل، عملکرد دولت قاجار در قبال ماوراءالنهر، فاقد انسجام راهبردی و مبتنی‌بر واکنش‌های مقطعی بود. نه در عرصه نظامی، توان اعمال بازدارندگی پایدار وجود داشت و نه در حوزه دیپلماسی، سیاستی فعال و بلندمدت برای مهار تنش‌ها طراحی شد. اعزام سفرا، مکاتبات سیاسی و تهدیدهای لفظی، بدون پشتوانه نظامی مؤثر، نتوانست تغییری بنیادین در رفتار خانات ایجاد کند. تمرکز دولت قاجار بر بحران‌های غربی و شمال‌غربی، به‌ویژه جنگ‌های فرسایشی با روسیه نیز موجب شد مرزهای شرقی به حاشیه سیاست خارجی رانده شوند و خراسان به عرصه‌ای آسیب‌پذیر بدل شود. یکی از نتایج این پژوهش، برجسته شدن نقش ضعف ساختاری دولت قاجار در تداوم ناامنی‌های شرقی است. ناتوانی در مهار حکام محلی، فقدان انسجام فرماندهی نظامی و نبود سیاست منسجم مرزی، شرایطی پدید آورد که خانات ماوراءالنهر و ترکمانان بتوانند بدون هزینه جدی، به یورش، غارت و اسارت ساکنان خراسان ادامه دهند. این وضعیت، به‌تدریج شکاف سیاسی، اجتماعی و روانی میان ایران و ماوراءالنهر را بیشتر کرد و زمینه را برای مداخله و نفوذ قدرت‌های دیگر، به‌ویژه روسیه، فراهم ساخت. از این‌رو می‌توان گفت که فروپاشی پیوندهای سیاسی ایران با ماوراءالنهر در دوره ناصری، نه نتیجه یک شکست ناگهانی، بلکه پیامد انباشت طولانی‌مدت ضعف‌های ساختاری، ناکارآمدی سیاست شرقی قاجار و تغییر موازنه قدرت در آسیای مرکزی بود. این روند، به جدایی کامل ماوراءالنهر از حوزه نفوذ ایران انجامید و یکی از مهم‌ترین جلوه‌های افول اقتدار منطقه‌ای ایران در قرن سیزدهم هجری را رقم زد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت شده‌است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

ابراهیمی، سیده فهیمه (۱۳۹۸ش الف) «اوضاع سرحدنشینان و شیعیان خراسانی در مناسبات سیاسی منغیتیان و قاجارها (۱۱۹۹–۱۳۴۲ق)». پژوهش‌های علوم تاریخی. دوره۱۱. شماره۱. تابستان. ص۱–۱۸. DOI: 10.22059/jhss.2019.270607.473059

_____ (۱۳۹۸ش ب). «خراسان در تلاطم روابط سیاسی ایران و خانات ماوراءالنهر از میانه دوره صفوی تا پایان افشاریه (۱۵۹۹م/۱۰۰۷ق–۱۷۵۳م/۱۱۶۷ق)». تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام. دوره۱۰. شماره۱۹. تابستان. ص۱–۲۴. DOI: 10.22034/jiiph.2019.9222

اسناد وزارت امور خارجه ایران. کارتن شماره ۲، پرونده شماره ۸.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۷ش). *تاریخ منتظم ناصری*. تصحیح محمداسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب.

بخاری، میرعبدالکریم (۱۰۸۲). *تاریخ بخارا، خیوه و خوقند*. چاپ سنگی. تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله (۱۳۸۰ش). *تاریخ ذوالقرنین*. تصحیح ناصر افشارفر. تهران: شرکت چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

خورموجی، محمدجعفر (۱۳۶۴ش). *حقایق‌الاخبار ناصری*. به کوشش حسین خدیو جم. تهران: زوار.

رحمتی، محسن (۱۳۹۰ش). «روابط سیاسی خان‌نشین خیوه با دولت مرکزی ایران در عهد قاجار». تاریخ روابط خارجی. دوره۱۱. شماره۴۹. زمستان. ص۸۵–۱۰۹. DOI: 20.1001.1.17352010.1390.13.49.4.4

روزنامه وقایع اتفاقیه. ۱۲۷۰: شماره۱۴۱. نهم محرم، ۱۲۶۹: شماره ۱۰۰. ۱۸ ربیع الاول، ۱۲۷۱: شماره ۲۱. ۲۶ جمادی الثانی.

سارای، محمد (۱۳۷۸ش). *ترکمن‌ها در عصر امپریالیسم*. ترجمه قدیر ویروی رجایی. تهران: نشر مترجم.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

سفرنامه بخارا (۱۳۷۳ش). به اهتمام حسین زمانی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۸ش). *جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان*. تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.

ظفرنامه خسروی (۱۳۷۷ش). به کوشش منوچهر ستوده و اسماعیل رحمتاف. تهران: میراث مکتوب.

قراگوزلو، عبدالله خان (۱۳۸۲ش). *مجموعه آثار حاجی عبدالله خان قراگوزلو امیر نظام همدانی*. به کوشش عنایت‌الله مجیدی. تهران: میراث مکتوب.

کرمینگی، محمد وفای (بی‌تا). *تحفه خانی* (نسخه خطی). دوشنبه: انستیتو شرق‌شناسی تاجیکستان، شماره ۱۴۲۶.

لسان‌الملک سپهر، محمدتقی (۱۳۷۷ش). *ناسخ‌التواریخ*. به کوشش جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.

مالکوم، سرجان (۱۳۶۲ش). *تاریخ ایران*. ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، به کوشش مرتضی سیفی قمی. تهران: یساولی/فرهنگسرا.

مخبرالسلطنه هدایت (۱۳۶۲ش). *گزارش ایران*. به کوشش محمدعلی صوتی. تهران: نقره.

مخدوم دانش، احمد (۱۹۶۰). *رساله یا مختصری از تاریخ سلطنت خاندان منغتیه*. به کوشش عبدالغنی میرزایف. استالین‌آباد: نشریات دولتی تاجیکستان.

مشرف بخارایی، عالم‌خواجه (بی‌تا). *تاریخ امیران منغیت بخارا (نسخه خطی)*. دوشنبه: انستیتو شرق‌شناسی تاجیکستان، شماره ۲۳۵۴.

میرپنجه، اسماعیل (۱۳۷۰ش). *خاطرات اسارت: روزنامه سفر خوارزم و خیوه*. به کوشش صفاءالدین تبرائیان. تهران: مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.

وامبری، آرمینیوس (۱۳۷۴ش). *سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه*. ترجمه فتحعلی خواجه‌نوری. تهران: علمی و فرهنگی.

_____ (۱۳۸۰ش). *تاریخ بخارا*. ترجمه سید محمد روحانی. تهران: سروش.

ولف، ژوزف (بی‌تا). *ماموریت دکتر وولف به بخارا* (۲ جلد، نسخه خطی). اصفهان: کتابخانه عمومی اصفهان، شماره‌های ۱۶۳ و ۱۶۴.

هدایت، رضاقلی‌خان (۱۳۵۶ش). *سفارتنامه خوارزم*. به کوشش علی حصوری. تهران: کتابخانه طهوری.

_____ (۱۳۷۳ش). *فهرست‌التواریخ*. تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

_____ (۱۳۸۰ش). *روضه‌الصفای ناصری*. تصحیح جمشید کیانفر. تهران: اساطیر.

References

Archives of the Ministry of Foreign Affairs of Iran. Carton No. 2, File No. 8. [In Persian]

Bokhārī, Mīr ʿAbd al-Karīm (1703). *Tārīkh-e Bokhārā, Khīva va Khūqand*. Lithograph edition. Tehran: Central Library of the University of Tehran. [In Persian]

Ebrāhīmī, Seyyedeh Fahīmeh (2019). "Awḍāʿ-e Sarḥad-neshīnān va Shīʿiyān-e Khorāsānī dar Monāsebāt-e Sīyāsī-ye Manghitīān va Qājārhā (1199–1342 AH)." Pazhūhesh-hā-ye ʿOlūm-e Tārīkhī. Vol11. No19. Summer, p1–18. [In Persian]

Ebrāhīmī, Seyyedeh Fahīmeh (2019). "Khorāsān dar Talāṭom-e Ravābeṭ-e Sīyāsī-ye Īrān va Khānāt-e Māvarāʾ al-Nahr az Miyāneh-ye Doreh-ye Ṣafavī tā Pāyān-e Afshārīyeh (1599 CE / 1007 AH–1753 CE / 1167 AH)." Tārīkh-nāmeh-ye Īrān baʿd az Eslām. Vol10, No19. Summer. P1-24. [In Persian]

Eʿtemād al-Salṭaneh, Moḥammad-Ḥasan Khān (1988). *Tārīkh-e Montaẓam-e Nāṣerī*. Edited by Moḥammad Esmāʿīl Reẓvānī. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]

Hedāyat, Reẓā-Qolī Khān (1977). *Sefārat-nāmeh-ye Khwārazm*. Edited by ʿAlī Ḥaṣūrī. Tehran: Ṭahūrī Library. [In Persian]

Hedāyat, Reẓā-Qolī Khān (1994). *Fehrest al-Tavārīkh*. Edited by ʿAbd al-Ḥosayn Navāʾī and Mīr-Hāshem Moḥaddeth. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Hedāyat, Reẓā-Qolī Khān (2001). *Rowżat al-Ṣafā-ye Nāṣerī*. Edited by Jamshīd Kīānfār. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]

Kermīngī, Moḥammad Vafāy (n.d.). *Toḥfeh-ye Khānī* (Manuscript). Dushanbe: Institute of Oriental Studies of Tajikistan, No. 1426. [In Persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]

Khāvarī Shīrāzī, Mīrzā Faẓl-Allāh (2001). *Tārīkh-e Zū'l-Qarnayn*. Edited by Nāṣer Afshārfar. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing and Printing Company. [In Persian]
Khorramūjī, Moḥammad-Jaʿfar (1985). *Ḥaqāyeq al-Akhbār-e Nāṣerī*. Edited by Ḥosayn Khodīv Jam. Tehran: Zavvār. [In Persian]
Lesān al-Molk Sepahr, Moḥammad-Taqī (1998). *Nāsekh al-Tavārīkh*. Edited by Jamshīd Kīānfār. Tehran: Asāṭīr. [In Persian]
Makhdūm Dānesh, Aḥmad (1960). *Resāleh yā Mokhtaṣarī az Tārīkh-e Salṭanat-e Khāndān-e Manghitīyeh*. Edited by ʿAbd al-Ghanī Mīrzāyef. Stalinabad: State Publications of Tajikistan. [In Persian]
Malcolm, Sir John (1983). *Tārīkh-e Īrān*. Translated by Mīrzā Esmāʿīl Ḥeyrat, edited by Mortażā Seyfī Qomī. Tehran: Yasāvalī / Farhangsarā. [In Persian]
Mīrpanjeh, Esmāʿīl (1991). *Khāṭerāt-e Esārat: Rūznāmeh-ye Safar-e Khwārazm va Khīva*. Edited by Ṣafāʾ al-Dīn Tabrāʾīān. Tehran: Institute for Cultural Research and Studies. [In Persian]
Mokhber al-Salṭaneh Hedāyat (1983). *Gozaresh-e Īrān*. Edited by Moḥammad-ʿAlī Ṣūtī. Tehran: Noqreh. [In Persian]
Mosharraf Bokhārāyī, ʿĀlam-Khwājeh (n.d.). *Tārīkh-e Amīrān-e Manghit-e Bokhārā* (Manuscript). Dushanbe: Institute of Oriental Studies of Tajikistan, No. 2354. [In Persian]
Qarāgozlū, ʿAbdollāh Khān (2003). *Majmūʿeh-ye Āthār-e Ḥājī ʿAbdollāh Khān Qarāgozlū Amīr Neẓām-e Hamadānī*. Edited by ʿEnāyat-Allāh Majīdī. Tehran: Mīrāth-e Maktūb. [In Persian]
Raḥmatī, Moḥsen (2012). "Ravābeṭ-e Sīyāsī-ye Khān-neshīn-e Khīva bā Dowlat-e Markazī-ye Īrān dar ʿAhd-e Qājār." Tārīkh-e Ravābeṭ-e Khārejī, Vol11. No49. Winter. p85–109. [In Persian]
Rūznāmeh-ye Vaqāyeʿ-e Ettefāqīyeh. 1863: No. 141, 9 Muḥarram; 1862: No. 100, 18 Rabīʿ al-Awwal; 1864: No. 21, 26 Jumādā al-Thānī. [In Persian]
Safar-nāmeh-ye Bokhārā (1994). Edited by Ḥosayn Zamānī. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
Sārāyī, Moḥammad (1999). *Torkaman-hā dar ʿAṣr-e Emperyālīsm*. Translated by Qadīr Vīrūy Rajāyī. Tehran: Nashr-e Motarjem. [In Persian]
Ṭāherī, Abolqāsem (1969). *Joğrāfiyā-ye Tārīkhī-ye Khorāsān az Naẓar-e Jahāngardān*. Tehran: Central Council for the Celebration of the Iranian Monarchy. [In Persian]
Vambéry, Arminius (1995). *Sīāḥat-e Darvīshī-ye Dorūghīn dar Khānāt-e Āsiyā-ye Miyāneh*. Translated by Fatḥ-ʿAlī Khājeh-Nūrī. Tehran: ʿElmī va Farhangī. [In Persian]
Vambéry, Arminius (2001). *Tārīkh-e Bokhārā*. Translated by Seyyed Moḥammad Rūḥānī. Tehran: Soroush. [In Persian]
Wolff, Joseph (n.d.). *Maʾmūriyyat-e Doctor Wolff be Bokhārā* (2 vols., Manuscript). Isfahan: Isfahan Public Library, Nos. 163–164. [In Persian]
Ẓafar-nāmeh-ye Khosravī (1998). Edited by Manūchehr Sotūdeh and Esmāʿīl Raḥmatāf. Tehran: Mīrāth-e Maktūb. [In Persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-04]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.57.34]